

УДК:81.362 (575.2) (04)

*Тургунбаева Г. Ж.,
ага илимий кызматкер
Тургунбаева Г. Ж.,
старший научный сотрудник
Turgunbaeva G. Zh.,
researcher*

*КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН Кыргызской Республики
Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the NAS of the Kyrgyz Republic*

КУБУЛУШТУН ЖАНА ЗАТТЫН КАТЕГОРИЯЛАНЫШЫН БААЛООЧУ ГИПЕРО-ГИПОНИМИЯЛЫК КАТЫШТАРДЫН РОЛУ

РОЛЬ ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ОЦЕНКЕ КАТЕГОРИЗАЦИИ ЯВЛЕНИЯ И ПРЕДМЕТА

THE ROLE OF HYPER-HYPONYMIC RELATIONSHIPS IN ASSESSMENT OF CATEGORIZATION OF EXERCISES AND SUBJECTS

Аннотация. Бул макалада биз гипергипонимия терминин кеңири түшүнүүнү карманабыз жана анализге гипер-гипонимикалык топтордун “экстремалдуу” компоненттерин – гипероним катары эң кеңири, абстракттуу философиялык мааниге ээ болгондорду (сөз-түшүнүктөрүн), бир жагынан, ал эми экинчи жагынан, гипонимдердин мүмкүн болушунча кеңири топтолгон дифференциалдык белгилерине ээ болгон конкреттүү негизги категориялоо зонасы, акыркы топтолгон категория прототиптери ар кандай ассоциативдик талааларда кайталанат жана эң көп кездешет.

Категориянын башка мүчөлөрүнө карама-каршылыгына жараша сөз кандайча категори-ялаштыруу вертикалдуу огу боюнча өйдө-ылдый жылып, башкача айтканда, аздыр-көптүр конкреттүү мааниге ээ болот. Ошол эле учурда мындай жылышуу категориялардын бир деңгээлинин алкагында да болушу мүмкүн жана сөздүн башка деңгээлге өтүшү менен коштолушу мүмкүн.

Аннотация. В данной статье мы придерживаемся широкого понимания термина гипергипонимия и ориентируемся на анализ «крайних» компонентов гипергипонимических групп — тех, которые имеют наиболее широкое, наиболее абстрактное философское значение (слова) как гиперонимов, с одной стороны, а с другой стороны, дифференциальные признаки гипонимов, сгруппированных максимально широко. Особая основная зона категоризации, имеющая специфическую первичную зону категоризации, последние сгруппированные прототипы категорий повторяются и наиболее часто встречаются в разных ассоциативных полях. Как слово перемещается вверх и вниз по вертикальной оси категоризации, зависит от того, насколько оно контрастирует с другими членами категории, то есть приобретает более или менее конкретное значение. В то же время такой сдвиг может происходить в пределах одного уровня категорий, а может сопровождаться переходом речи на другой уровень.

Abstract. In this article, we adhere to a broad understanding of the term hyperhyponymy and focus on the analysis of the «extreme» components of hyperhyponymic groups - those that have the widest, most abstract philosophical meaning (words) as hyperonyms, on the one hand, and on the other hand, differential features of hyponyms, grouped as wide as possible. Special primary zone of categorization, which has a specific primary zone of categorization, last grouped prototypes of categories are repeated and most often found in different associative fields. How a word moves up and down the vertical axis of categorization depends on how much it contrasts with other members of the category, that is, acquires a more or less specific meaning. At the same time, such a shift may occur within one level of categories, and may be accompanied by a transition of language to another level.

Негизги сөздөр: *гиперо-гипонимдик катыштар, категория, категориялаштырылышы, ассоциативдик сөздүк, согипоним, инклюзия, стимулдун семантикалык талаасы.*

Ключевые слова: *гиперо-гипонимические отношения, категория, категоризация, ассоциативный словарь, согипоним, включение, семантическое поле стимула.*

Keywords: *hypero-hyponymic relations, category, categorization, associative dictionary, so-hyponym, inclusion, semantic field of stimulus.*

Гипероним (англисче: hyperonym, hypernym, superordinate) – семантикалык мамилелердин иерархиялык системасындагы, башка, кичине түшүнүктөргө карата бир кыйла жалпы маанини билдирген жана логикада сүрөттөлгөн «уруу» түшүнүгүнө туура келген түшүнүк. Гипероним – бул категориялаштыруу иерархиясында абстракциянын кийинки деңгээлинээлеген гипероним. Гипоним (англ. hyponym) - семантикалык мамилелердин иерархиялык системасындагы түшүнүк, конкреттүү бир нерсени башка бир жалпы түшүнүккө карата туюндурган жана логикада сүрөттөлгөн «түр» түшүнүгүнө туура келет. Эң жакын гипоним – категория иерархиясында өзгөчө конкреттештирилген кийинки деңгээл. Согипоним (ошондой эле: соhyponym, equipomer; англ. co-hyponym, sisterterm) — бир гиперонимдин семантикалык тармагына кирген жана бири-бирине дал келбестик мамилелери менен мүнөздөлгөн бир даражалуу гипонимдер.

Инклюзия мамилелери (ошондой эле: inclusiveness; англисче: inclusion) - А классынын объектинин В классына кириши, ал эми В классын объектисин А катары адекваттуу мүнөздөөгө болот. Инклюзивдик мамилелер бардык тилдердин лексикасынын түзүүчү өзгөчөлүгү болуп саналат, бирок Дж. Лайонс аларды гипергипонимиядан

айырмалоону сунуш кылат. Анын пикири боюнча, инклюзивдик катнашты формулировкалоо «маалымат» түшүнүгүнө негизделгендиктен, шилтеме теориясында жана класстардын логикасында иштөө үчүн «киргизүү» терминин калтырып, «киргизүү» терминин колдонуу туура болмок. Гипергипонимия» концептуалдык жактарга карата. Кошумчалай кетсек, «инклюзив» терминин эки жол менен чечмелөөгө болот: бир жагынан, бир кыйла жалпы сөздү конкреттүү сөзгө караганда “көбүрөөк “камтыган” деп кароого болот, анткени ал түшүнүктүн көлөмүн көбүрөөк камтыйт, экинчи жагынан, “көбүрөөк “инклюзивдик” “конкреттүү сөз”, анткени ал көбүрөөк “маанилик компоненттерди” камтыйт, башкача айтканда, анын түшүнүгүнүн мазмуну кененирээк [Лайонз 1978: 478].

Семантикалык талаа – бул тилдеги белгилүү бир семантикалык чөйрөнү чагылдырган, бир гендик маани менен бириккен сөздөрдүн ономазиологиялык жана семантикалык группасы, алардын иерархиялык уюштурулушу. Лексикалык бирдиктердин семантикалык талаанын алкагында топтолушу өз алдынча лексикалык подсистема болуп саналат, анын элементтери маани катмарларынын биринде туруктуу окшоштукка же корреляцияга ээ. Семантикалык талаанын ички уюму татаал

түзүлүш. Талааны толтурган сөздөрдүн бүтүндөй жыйындысы мамилелердин ар кандай түрлөрү менен сиңип, компоненттердин уюшкан интегралдык иерархиясын түзөт.

Семантикалык бирдиктерди байланыштырган мамилелердин (корреляциянын) түрлөрүнө синонимия, гипер-гипонимия, антонимия, конверсия ж.б.

Ар бир талаа классы бул класстын эң типтүү компоненттерин камтыган ядролук зонадан жана компоненттери өзөктүк зона менен мамилелердин татаал системасы аркылуу корреляцияланган перифериялык зонадан турат. Ошол эле учурда өзөктүү белгилер «тартуунун семантикалык талаасын» түзөт, ал эми перифериялык белгилер «борбордон тепкич» болуп, талаа түзүмүнүн жабыктыгын бузат, бул анын диффузиялуулугу жана катуу чектердин жоктугу менен туюнтулат [Рубцов 2008: 234; Абрамов 2003: 67-68; Слесарева 1972: 62].

Ю.Н. Караулованын «Жалпы жана орус идеологиясы» эмгегинде семантикалык талаа төмөнкүдөй касиеттер менен мүнөздөлөт:

- бир тармактын элементтеринин ортосунда милдеттүү системалык байланыштардын болушу;

- тилдин жалпы лексикалык массивинен анын бүтүндүгүнөн жана демек, «негизги бөлүнгүстүктөн» көрүнүп турган тармактын өз алдынчалыгы (А.А. Уфимцева лексикалык талаанын так жана туруктуу чегин аныктоо аракеттеринен каршы эскертет, анткени бул учурда «семантикалык талаа» идеясынын өзү жок болот [А.А. Уфимцева 1962: 52]

- дүйнөнүн ар кайсы тилдериндеги семантикалык талаалардын өзгөчөлүгү, биринчиден, алардын калыптануусунун тарыхый жүрүшүнө, экинчиден, чөйрөлөр ортосундагы тышкы байланыштардын улуттук өзгөчөлүгүнө байланыштуу, бул идеяга негиз болгон дүйнөнүн ар бир индивидуалдуу тил сүрөтүнүн жеке табияты [Караулов 1976: 33].

Семантикалык талаалардын курамына кирген гипер-гипонимдик топтор жал-

пы маани элементине ээ, аны Д.Н. Шмелев «семантикалык тема» деп атайт. Анын ою боюнча, кайың менен карагай, кайың менен бадалдар бир семантикалык чөйрөгө киргени менен бирдиктүү парадигмалык катарды түзбөйт. Ошентип, кайың, карагай сөздөрүнүн семантикалык темасы “дарак”, кайың, бадал сөздөрү үчүн “өсүмдүк” [Шмелев 1964: 133]. Семантикалык тема лексикалык бирдиктин маани элементтеринин бири аркылуу берилип, тематикалык топ деп аталган сөздөрдүн топторун (мисалы, дарак, кайың, карагай; кайың, бадал, өсүмдүк топтору) түзүп, талаага сиңет.

Тематикалык топ – ишмердүүлүктүн бир эле чөйрөсүнө тиешелүү сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана фразеологиялык бирдиктердин, ар түрдүү кеп бөлүктөрүнүн бирдиктеринин жыйындысы [Попова, Стернин 2002: 259]. Эс тутум же ой жүгүртүү сыяктуу психикалык кубулуштарга «түз байкоо жүргүзүү мүмкүн эмес, тилдик аң-сезимди изилдөөнүн негизги жолу тилдик маалыматтарды талдоону ачат. Маанилерди вербалдаштыруунун жана маалымат берүүнүн негизги каражаты катары тексттерден тышкары, ассоциативдик сөздүктөр сүйлөөчүлөрдүн тилдик аң-сезимин өзгөчө формада чагылдырат.

Ассоциативдик сөздүктөр ассоциативдик эксперименттердин натыйжасында алынган маалыматтарга негизделген. Бул ассоциативдик сөздүк менен түшүндүрмө сөздүктүн негизги айырмасы: ассоциативдик сөздүк объективдүү маалыматтарды камтыйт, аларды чечмелөө маселелерин адистерге калтырат. Ата мекендик жана чет элдик психоллингвисттер жана когнитивдик окумуштуулар, алардын арасында А. Залевская, А.А. Леонтьев, Ю.Н. Караулов, М. Дебренин, Т.Н. Рогожникова, Н.В. Уфимцева, Е.И. Горошко, В.Е. Голдин, А.П. Сдобнова, Дж.Диз ж.б., ассоциативдик сөздүктөргө кайрылып, аларды тексттерден жана системалык сыпаттамалардан тышкары «тилди чагылдыруунун үчүнчү формасы» катары карашат [Караулов, эл. рес.].

Ассоциативдик сөздүктөр сөздүн маанисине, тагыраак айтканда, сөздүн ассоци-

ативдик маанисине ассоциативдик мамиле жасоого мүмкүндүк берет. Бул багытта Дж. Дизанын “Тил жана ой жүгүртүүдөгү ассоциациялардын структурасы” аттуу эмгеги фундаменталдык негиз болгон, анда автор сөздүн семантикалык жана ассоциативдик мүнөздөмөлөрүн эксперименталдык түрдө негиздеп, сүрөттөгөн [Deese 1965]. Ассоциативдик маани лексикалык мааниге караганда кененирээк болуп чыгат, анткени ассоциациялар маанинин лексикалык, грамматикалык да компоненттерин камтыйт, аларды ажыратууга болбойт.

Ассоциативдик сөздүк – басма же электрондук түрдө бекитилген тилдик аң-сезимдин ассоциативдик-вербалдык тармагы, аны «сөзгө чейинки даярдыгы боюнча тил» деп түшүнүүгө болот [Караулов 1996: 69]. Ассоциативдик сөздүктүн милдети эркин ассоциациялык эксперименттердин жүрүшүндө алынган фактыларды стандарттуу жана оңой көрүнгөн формада берүү. Анын артыкчылыктары – ал түз аң-сезимге тиешелүү жана баяндамачылардын ниети менен бурмаланбаганында субъекттин стимулга болгон ассоциативдик реакциясы ал байкаган мамилени чагылдырат, башкача айтканда, аны “идентификациянын индивидуалдык негизи” катары кароого болот.

Түрдүү субъекттер стимул сөздү аныктоо үчүн ар кандай колдоолорго ээ болушу мүмкүн болгондуктан, ассоциативдик талаанын курамы татаал көп компоненттүү түзүлүш болуп саналат. Бул түзүмдүн мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин ар кандай түрлөрү бар, анын ичинде биздин изилдөө үчүн маанилүү болгон жалпы категориялык принципке негизделген мамилелер. Ассоциация механизми адамдын аң-сезими үчүн өтө маанилүү экенин белгилей кетүү керек, анткени ал ар түрдүү тыянак (энциклопедиялык жана лингвистикалык) билимдер менен айкалышып, «дүйнөнүн образын көрүүгө» салым кошот.

Ассоциативдик сөздүктүн материалы эркин ассоциативдик эксперименттердин натыйжасында пайда болот, ал Э.И. Горошконун айтуусу боюнча кыйыр түрдө

«адамдын тилдик аң-сезиминин калыптануу жана иштешинин өзгөчөлүктөрүн кароого» мүмкүндүк берген кубаттуу «аппарат» деп атоого болот, көбүнчө башка интроспективдүү методдор үчүн жеткиликсиз [Горошко, эл. рес.]. Мындан тышкары, эркин ассоциативдик эксперимент «семантикалык талаалардын» психологиялык эквиваленттери жөнүндө маалымат алууга жана эне тилинде сүйлөгөн адамдын психикасында объективдүү болгон сөздөрдүн семантикалык байланыштарын ачууга мүмкүндүк берет» [А.А. Уфимцева 2004].

Системанын башка компоненттеринин чөйрөсүндө гана сөздөр мындай мүмкүнчүлүккө ээ болушу маанилүү. Мисалы, **ЖЕМИШ** категориясынын өзөктүк зонасы базалык деңгээлдеги алма менен апельсиндин компоненттерин камтыйт. Алма стимулунун ассоциативдик талаасы болсо, гипонимдер бар – жай, чаар, боровинка, мантет, апорт, биз кызгылт сары стимул талаасынан эч кандай гипонимдерди таппайбыз жана алар **ЖЕМИШ** категориясынын жалпы талаасына кирбейт. Бул, сыягы, кыргыз тилинде сүйлөгөндөр үчүн апельсиндердин сырткы, даамдык айырмачылыктары аларды өзүнчө түрлөргө бөлүү үчүн жетиштүү эмес экенин билдирет. Мындан тышкары, апельсин кыргызстанда өстүрүлбөйт, ошондой эле сортторун айырмалоо үчүн маанилүү болуп саналат.

Алма, экинчи жагынан, эне тилинде сүйлөгөндөргө көбүрөөк тааныш, ошондуктан ар кандай сортторду билдирген бир катар гипонимдер бар. Ошентип, кызгылт сары деген сөз бул гипонимикалык сызыктын акыркы чекити болуп саналат, ал эми алма сөзүнүн сабын улантууга болот. Натыйжада, биз алма сөзүнүн мааниси көбүрөөк жалпыланган, ошондуктан, ал категориялаштыруу вертикалдуу огуна кызгылт сары сөздүн үстүндө жайгашуусу керек деген тыянак чыгарууга болот. Бул учурда эки сөз тең базалык деңгээлдин компоненттери болуп кала берет.

Гипергипонимдик системалардын структураларында ушул сыяктуу көптөгөн

мисалдар бар. Мисалы, **КУШ** категориясынын ичинде бүркүт менен өрдөктүн стимулдарына базалык деңгээлде бирдей мамиле жасалат. Бирок бүркүт ассоциативдик стимул талаасында бүркүт жана ак куйруктуу бүркүт гипонимдер кездешет, өрдөк стимул талаасында гипонимдер жок, ошондуктан бүркүт компоненти гипергипонимдик системада өрдөк компонентинин үстүндө жайгашкан, бул сөздүн маанисинин көбүрөөк жалпыланышына байланыштуу, же болбосо канаттуу категориясын өрдөк көбүрөөк катышы бар. Ал эми өрдөккө салыштырмалуу “чүрөк” өрдөктүн жапайысы куш категориясына ассоциативдик “сулуу”, “татынакай” дегенди билдирет.

Сөздүн кошуна, жогорку же төмөнкү деңгээлге өтүшү гипергипонимдик системанын ичинде тиешелүү лексикалык чөйрөнүн шартында да мүмкүн. Гипер-гипонимикалык топтордун жана сызыктардын башка компоненттери менен болгон мамилесине жараша адам жана айбан деген сөздөр жогорку же негизги деңгээлдерге ыйгарылышы мүмкүн болгон мисалдар жогоруда келтирилген.

Колдонулган адабияттар:

1. *Караулов, Ю.Н.* Ассоциативная грамматика русского языка, – М.,: – Русский язык, – 1993, – 331 с.
2. Лексическая синонимия : сб. ст. / отв. ред. С. Г. Бархударов. – М.: Наука, 1967. – С. – 26 -381
3. Словарь ассоциативных норм русского языка Текст. / под: ред. А.А. Леонтьева Уфимцева, А.А. Некоторые вопросы синонимии Текст. / А.А. Уфимцева
4. *Стернин И.А.* Значение слова и его компоненты.– Воронеж, – 2003. – С.65-69
5. *Попова З.Д., Стернин И.А.* Язык и национальная картина мира.– Воронеж. – 2002. – 259 с.
6. *Уфимцева, А.А.* Слово в лексико-семантической системе языка Текст. / А.А. Уфимцева / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Наука, – 1962. – 52 с.
7. *Уфимцева, А.А.* Семантика слова Текст. / А. А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований / отв. ред. А.А. Уфимцева: – М.: Наука; 1980: – С. 5-80.М.: Изд-во МГУ, – 2004. –193 с.

Деңгээлдердин ортосундагы өтүүнү мүмкүн кылган дагы бир фактор бул стимул сөздүн полисемиясы. Мисалы, тиешелүү категорияны атаган эки ача маанидеги сөз машинасынын жыйынды талаасы эки негизги сапка кирет: «машина аппарат катары» (автоматтык машина, компьютер), «машина транспорт каражаты унаа катары» (хонда фит, мерседес, тойота). Биринчи учурда, сөз жогорку даражага, экинчисинде - негизги даражага тиешелүү.

Жыйынтыктап айтканда, гипер-гипонимдик структураларды талдоо, көп учурда категориянын тигил же бул деңгээлине компонентти ыйгаруу шарттуу деп эсептелиши же берилген гипер-гипонимикалык линиянын башка компоненттери эске алынганда гана аныкталышы мүмкүн экендигин ачык көрсөтүп турат.

Гипер-гипонимдик системалардын бул өзгөчөлүгү дүйнөнү таанып билүүнүн татаал мүнөзүн чагылдырат. Акырында, вертикалдуу категориялаштыруу огуна айырмаланып, горизонталдык огу компоненттерди көрсөтүүдө кыйла туруктуу болуп көрүнөөрүн белгилей кетүү керек.